

AYDINLANMA ÜZERİNE BİR DERKENAR

Fehmi BAYKAN

<https://fehmiyaykan.blogspot.com/2012/12/aydınlanma-uzerine.html>

Aydınlanma Efsanesi

Felsefe tarihi kitaplarına bakarsanız 18. asra "Aydınlanma Çağı" dendiğini, bu dönem felsefesinin de umumî olarak "Aydınlanma felsefesi" olarak nitelendirildiğini görürsünüz.

Böyle bir adlandırma insana şöyle bir fikri ilham ediyor: Demek ki, daha önce Batı karanlık içindeymiş, 18. asırda birden bire nura garkolmuş... Bu çağın sonunda da besbelli ki aydınlanma nihayete ermiş. Yâni, tekrar karanlık çağ başlamış... Eğer aydınlanma sadece 18. asırla sınırlıysa, şu hâlde biz elan karanlık içindeyiz.

Pek mübalağalı ve övücü bir sıfat olan "Aydınlanma" ile nitelendirilen bu asrı ve bu asır düşüncülerini yakından tetkik etmek lâzım. Bunun için iki grup kitabın incelenmesi gerek: Birincisi, 18. asır filozoflarının eserleri, ikinci olarak da "Aydınlanma felsefesi" konusunda yazılan kitaplar. (Aydınlanma" hakkında Batıda zengin bir literatür var.)

Bu meseleyi incelemem sonunda vardığım netice şudur: "Aydınlanma felsefesi" diye *bir felsefe* yoktur.

İzah edeyim;

Önce "Felsefe" kelimesinden başlayalım. Bu kelime akademik çevrede iki şeyin adı olarak kullanılır:

a) "Felsefe" kelimesi belli problemler alanını kastetme olarak kullanılır. Meselâ, bilgiyle ilgili meseleler alanına (bilginin kaynağı, doğruluk, kesinlik vb. konulara) "bilgi felsefesi" denir. Varlıkla ilgili meseleler alanına (ana unsur, oluş nedenleri, varlık kategorileri vb. konulara) "varlık felsefesi" denir. Aynı şekilde ahlâk, siyaset, bilim vb. alanların problemlerinin tartışıldığı "felsefeler" vardır.

b) ikinci olarak da "Felsefe" kelimesi belli bir konuda ileri sürülmüş birbirine benzer veya yakın görüşleri gruplandırmak için kullanılır. Meselâ, rasyonalist felsefe, empirist felsefe deyince, bilginin kaynağı vb. konularda ileri sürülen benzer fikirleri sınıflandırma anlaşılır.

Keza, varlığın aslî unsuru (substance) nedir vb. gibi sorulara verilen cevaplar da benzerliklerine göre, materyalist felsefe, spiritüalizm felsefe tarzında tasnif edilir.

Her iki durumda da "felsefe" kelimesinin tekabül ettiği nesne, birbirine benzer veya yakın olan görüşler ya da fikirlerdir. Burada önemli olan husus, bu alanın bir birlik bütünlük yakınlık arzemesidir.

Şimdi; eğer "Aydınlanma felsefesi" diye bir felsefe varsa, bilgi ile, ahlâk ile, varlık ile vb. konularla ilgili, birbirine benzer veya yakın görüşler ihtiva etmeli ki, bütün bu görüşleri aynı isim (aydınlanma) altında toplayıp, tasnif edebilelim.

Daha da spesifik olayım: Aydınlanma felsefesi, eğer iddia edildiği gibi var ise;

1. Bu ad altında toplanabilecek, aynı konularda birbirine benzer veya yakın görüşler, öğretiler olmalı,
2. "Aydınlanma felsefesinin" bir *differentia specifica'sı* yâni, onu diğer felsefelerden ayırteden, ona has özellikleri olmalı,
3. Keza, eğer 18. asırda bir "Aydınlanma" vuku buldu ise, *kim, ne ile ve nede* aydınlandı, açıkça belli olmalı.

Bu felsefî kıstaslara göre konuyu tahlil edelim.

1. "Aydınlanma" Adı Altında Toplanabilecek Mütecanis Bir Öğreti Var mı?

El cevap: Yokdur. Bu dönemde ileri sürülen çeşitli görüşler mütecanis (homojen) değildir. Üstelik, Aydınlanma filozoflarının kadrosunu tam olarak tâyin dahi mümkün değildir.

Şimdi bu iki noktayı teker teker ele alalım.

a) Kadro Meselesi: Aydınlanma Filozofları Kimlerdir?

Aydınlanma Filozoflarının kadrosunu tâyin etmek mümkün olmuyor. Bu olguyu müşahhas misâllerle delillendireyim.

N. Hampson, Aydınlanma Çağı adlı kitabının arkasındaki ekte Aydınlanmanın önemli yazarlarını, yaşam bölümleri itibariyle sıralanmış. Bu sıradaki isimlere bakalım: Locke, Leibniz, Newton, Pope, Vico, Montesquieu, Maupertuis, Voltaire, Linnaeus, Buffon, La mettrie, Hume, Rousseau, Diderot, Helvetius, Condillac, d' Holbach, Adam Smith, Kant, Lessing, Burke, Beccaria, Condor-ı el, I lcrder, Goethe. (1)

Bu listeyle alâkalı ilk sorum şu: Hampson'un Aydınlanma kadrosu olarak belirttiği bu isimler üzerinde acaba herkes müttefik mi?

El cevap: Değil. Üstelik böyle bir ittifakın olmadığını bizzat Hampson belirtiyor: Önsözünün ilk sayfasında şöyle söylüyor;

Aydınlanma'ya özgüdür diye görülebilecek tutumlar serbest ve sübjektif bir seçim sonucu derlenmiş özelliklerdir ve her yazarın kendi sentezinin biçimini de bu sübjektif seçim belirler. *Örneğin; Rousseau'nun Aydınlanma'nın en büyük yazarlarından biri olduğu savıyla Aydınlanma'nın en ateşli muhaliflerinden biri olduğu savı eşit bir akla yatkınlıkla tartışılabilir. (2)*

Demek ki, 18. asrın en namlı simalarından Rousseau'nun bile bu gruba girip girmeyeceği belli değil.

Peki, bu meçhuliyet sadece Rousseau ile mi sınırlı, yoksa başka filozoflar için de aynı durum varid mi?

Öteye gitmeye lüzum yok; aynı kitabın 90. sayfasını okuyalım; "Felsefi cephede, Aydınlanma'nın kendine güvenli tavrına en etkili darbeler Hume tarafından vuruldu. Hume sistemli bir biçimde adım adım ilerleyerek, Aydınlanma'nın değerlerini sağlam bir temele oturttuğuna ilişkin savları çürüttü." (3)

Halbuki Hampson, yukarıda iktibas ettiğim listesinde Hume'u Aydınlanma kadrosunda zikretmişti!

Hampson, mezkûr listesinde Rousseau ile Hume'u Aydınlanma kadrosuna dahil ederken, kitabının içinde de birincinin tartışmalı olduğunu, ikincinin ise Aydınlanmaya karşı olduğunu belirtiyor.

Bu tutarsızlık sadece söz konusu yazarın ettiği basit bir dikkatsizlik değil. Bu durum Aydınlanmanın belirsizliğinden kaynaklanıyor. Aydınlanma konusunda mütehassıs olan diğer yazarların hepsinde de aynı sorun var ve hiçbirinin Aydınlanma kadrosu diğerinkine tam uymuyor.

Bu durumla alâkalı bir başka mesele de Aydınlanmanın başlangıcı ve başlatan filozofların kimler olduğu. Bu mübhemiyetle ilgili bir iki misâl vereyim: Peter Gay, Aydınlanma ile ilgili antolojisinin E Bacon kısmında bu filozofu gerçek Aydınlanmanın öncüsü olarak görür(4). Buna mukabil L.M. Marsak Aydınlanmayı "Renaissance'ın veya Ortaçağın sonu veya modern zamanların başı" olarak kabul eder(5) . Bu kadarla kalsa gene iyi, bazıları ise Aydınlanmayı Antik Çağa kadar uzatırlar ve Grek Aydınlanmasından bahsederler (6).

Şimdi ilk önemli tesbitimizi yapalım:

Önce en somut soruyu sorduk; Aydınlanma kadrosuna dahil filozoflar kimlerdir? Gördük ki bu mevzuda rivayet muhtelif; tam bir ittifak yok.

Başka bir ifadeyle, Aydınlanmanın kadrosunu bile belirlemek imkânsız. Bu imkânsızlığın nedeni "Aydınlanma" diye mütecanis bir öğretinin olmamasıdır. Şimdi bu meseleyi tahlil edelim.

b) Bu Dönemde ileri Sürülen Çeşitli Görüşler Mütecanis Bir Öğreti Teşkil Ediyor mu?

Onsekizinci asır yazarlarının görüşleri incelendiğinde bunların birbirine uymayan, hatta yekdiğerini nakzeden bir karmaşa yumağı olduğu görülür.

Tesbitimi çeşitli felsefe dallarıyla alâkalı müşahhas misallerle delillendireyim:

Önce bilgi felsefesinden başlayalım: Bilgi felsefesi alanında Aydınlanmanın görüşünü Locke mu temsil eder Kant mı?

Locke'a göre bütün tasavvurlarımız tecrübeden gelir. İlk nazarda tecrübeyle alâkası yokmuş gibi görünen soyut kavramlar bile, basit fikirlerin bileşik hâlidir. Halbuki Kant'a göre temel kavramlar tecrübeden gelmez, bunlar anlama yetisinin a priori kategorileridir. Üstelik bu kategoriler (algının saf formları olan zaman ve mekân ile birlikte) tecrübenin ön şartıdır. Söz konusu kategoriler olmasa idi tecrübe imkânsız olurdu.

Bu taban tabana zıt iki görüşten hangisini Aydınlanmanın bilgi felsefesi sayacağız? Aydınlanmanın bilgi görüşü empirisizm midir, rasyonalizm mi?!

Şimdi de varlık felsefesinden bir misâl vereyim. Meselâ, *substance* (cevher, dayanak, altta duran) meselesi... Locke hem cisim olarak substansı, hem de ruhî varlık olarak substansı kabul eder. Berkeley ise maddî substansı reddedip manevî substansı asıl kabul eder. Hume ise her ikisini birden reddeder (Nükteli ifadesiyle, "*no matter, never mind*"). Kant'a göre ise substans anlama yetisinin bir kategorisidir.

Bu konuyla alâkalı bir başka felsefe meselesi de "ben" in (şelf) hiç olduğudur. Bilindiği gibi, Locke, Hume, Kant bu konularda farklı görüşler ileri sürdü.

Şimdi soralım: Aydınlanma felsefesinin "substans" ve "ben" ile ilgili görüşü nedir? Hangi filozofun fikrini Aydınlanmanın görüşü olarak alacağız? Bunun cevabı verilebilir mi!

Devam edeyim; Varlık meselesiyle ilgili olarak d'Holbach'ın materyalizmi mi Aydınlanmanın varlık felsefesini oluşturur yoksa Leibniz'in (sürrealist) monad teorisi mi?

Şimdi de bilim felsefesiyle alâkalı bir noktaya temas edeyim: Zaman ve mekân Newtoncu fiziğe göre nesnedir (zihin dışı) ve mutlaklıdır. Halbuki Kant'a göreyse, algının saf formlarıdır ve tamamen öznedir.

Bu bağlamda zikredilebilecek bir diğer mesele de bilim bilgisine ulaşma yoludur (metodu). Voltaire ve Fransız yazarlarının önemli bir kısmı bu konuda Newtoncu modeli esas alır, deney ve indüksiyona önem verirler. Halbuki Kant'a göre bilim bilgisi olan sentetik a priori yargıları ilmî kılan zorunlu ve evrensel (tümel) yan tecrübeden gelmez, anlama yetisinde a priori mevcuttur.

Bu arada Descartes'ın akılcı, pür dedüktif, bir bilim metodunun da varolduğunu hatırlayalım.

Bunlardan hangisi Aydınlanmanın bilim görüşüdür? Kim, hangi nesnel kıstasa göre "Aydınlanmanın bilim anlayışı şudur", diyebilir?!

Ahlâk felsefesi alanında da aynı kargaşa var. Meselâ, bu konuda Hume'un, ahlâkı duyguyu esas alarak izah eden görüşünü mü, yoksa Kant'ın, ahlâkı duygulardan (fenomenden) tamamen bağımsız olarak ele aldığı nazariyesini mi Aydınlanmanın etiği olarak kabul edeceğiz?

Din alanında da hakeza, birbiriyle gayrı kâbil-i telif görüşler var. Locke'un Hristiyanlığı akla uygun bulması mı (The Reasonableness of Christianity), Hume'un dini korku ile izahı mı, Voltaire'in deismi mi, d'Hölbach ve La Mettrie'nin ateizmi mi, Kant'ın tanrı ve ruhu saf aklın ideleri olarak görmesi mi Aydınlanmanın din görüşüdür?

Siyaset felsefesine de temas edeyim. Bu dönemde siyaset alanında yazılanlar özetlenemeyecek kadar çok ve çeşitlidir. Ben sadece, bu alandaki görüşlerin de birbirine uymadığını göstermek için bir numune göstereyim: Toplum sözleşmesi (7).

Bilindiği gibi, bu nazariye Liberalizmin siyasî dayanaklarından biri, belki de en önemlisidir. Zira, liberal anlayışa göre toplum sözleşmesi, siyasî iktidarı din dayanağından ve hanedan tekelinden kurtarıp, idare edilenlerin rızasına bağlar.

Bu kadar önem izafe edilmesine rağmen bu nazariye de mütecanis değildir. Hobbes'un, Locke'un, Rousseau'nun, Kant'ın toplum sözleşmesi görüşleri birbirinden farklıdır.

Bunun neticesi olarak şöyle bir mesele de ortaya çıkıyor: Bu farklı toplum sözleşmelerinden hangisini benimserseniz, buna uydun olarak siyasî rejim tercihimiz farklı olur. Meselâ, Locke'un toplum sözleşmesi çoğulcu-liberal bir rejime daha uygun bir zemin sağlarken, Hobbes'cu, Rousseau'cu toplum sözleşmesi anlayışları tek partili rejimleri savunmada daha elverişli bir retorik sağlar. Nitekim, bolşevikler Rousseau'nun "genel irâde" fikrini benimselerler. Keza, Millî Mücadelede, Ankara'da TBMM kurulduğu zaman Gazi de bu nazariyeyi savunmuştu (Amacı, bütün siyasî gücü Mecliste toplayıp, onu temsilen de kendi uhdesine almaktı).

Buna mukabil, Montesquieu ise, Kanunların Ruhu'nda kuvvetler ayrılığını savundu.

Şimdi soralım:

- (1) Hangi toplum sözleşmesi nazariyesi Aydınlanma felsefesinin görüşüdür?
- (2) Aydınlanmanın siyaset felsefesi kuvvetler ayrılığını mı yoksa birliğini mi esas alır?

Bütün bu sorulara kim, hangi nesnel kıstasa göre cevap verebilir!

Açıkça görüldüğü gibi, 18. asırda birbirine taban tabana zıt, gayrı kâbil-i telif, yekdiğerini nakzeden nazariyeler ileri sürülmüştür. Bunlar sureti katiyede biraraya getirilip de "Aydınlanma" veya "Aydınlanma felsefesi" gibi aynı başlık altında toplanamaz!

II- "Aydınlanma Felsefesinin" Kendine Has Ayırtedici Özelliği (Differentia Specifica'sı) Var mı?

Aydınlanma konusu üzerinde incelemede bulunmuş pek çok Batılı yazar Aydınlanmanın karakteristik veçhelerini tesbite çalışmıştır. Ama, ileri sürülen özellikler yazarlar arasında müştereklik arz etmediği gibi, bu sözler mübhem ve muğlaktır. Meselâ, Aydınlanmanın karakteristik özelliği olarak kimi "dine karşı olmayı", kimi "tenkidi", kimi "aklı" vs. öne sürüyor. Bu kelimelere verdikleri mânâ hem açık değil hem de bu özellikler 18. asırdan önce de zaten mevcut olduğundan *Aydınlanmanın ayırt edici veçhesi* (differentia specifica'sı) sayılamaz.

Bu müşkülâtı Batılı yazarların bazıları da farketmiştir. Meselâ, N. Hampson mezkûr eserinin ilk satırlarında Aydınlanmayı tarif edebilmenin imkânsızlığını belirtir.

“Aydınlanma akımının genel bir tanımını yapmaya çalışmanın yaran yok gibidir. Bu tür bir tanımlama o kadar çok çekince ve tutarsızlıkla dolu olacaktır ki, anlamlı bir geçerliği olmayacaktır” (8).

Bu basit gerçeği görmeyen pek çok Batılı yazar Aydınlanmanın karakteristik veçhelerini tesbite çabalamışlar ve neticede de saçmalamışlardır.

Misâl vereyim: Bu konuda uzman sayılan E.Cassirer, meşhur kitabında, Aydınlanmanın gerçek tabiatını tesbit amacıyla şunları söylüyor:

“Aydınlanma düşüncesinin gerçek tabiatı belli bir öğreti, aksiyom veya teorem olarak formüle edilmesinde saf ve açık şekilde görülemez ama o şüphe edip araştırırken, yıkıp yeniden yaparken ki süreçte görülür.” (9)

Ve devam ederek, gerçek Aydınlanma felsefesinin Voltaire, Montesquieu, Hume, Diderot, Wolff vb. o dönem yazarlarının fikirlerinin toplamı olmadığını; bu filozofların fikirlerinin

özetini sunarak bu felsefenin anlatılamayacağını belirtiyor. Peki bu felsefe nasıl anlaşılabilir miş? Şöyle:

“Burada ilgilendiğimiz temel entellektüel güçler ancak eylem esnasında ve düşüncenin devamlı gelişme sürecinde kavranabilir; ve ancak *süreç esnasında Aydınlanmanın iç entellektüel hayatının nabız atışı (pulsation) hissedilebilir*” (10).

Bu iktibas ettiğim ve altım çizdiğim sözleri yeniden okuyalım: "... şüphe edip araştırırken, yıkıp yeniden yaparken ki süreç,", "Süreç esnasında Aydınlanmanın iç entellektüel nabızı..."

Bu sözler ilk nazarda manâlı görünse de üzerinde düşündüğünüz zaman nesnel bir mânâsının olmadığı anlırsınız. Bu kabil lâflar düpedüz şairane lakırdılardır, ilmî ve felsefî bir değeri yoktur. Felsefî tahlil böyle yapılmaz.

Felsefî tahlil şöyle olur: 18. asırda bilgi, varlık, ahlâk, ilim, siyaset vb. alanlarda ileri sürülmüş olan felsefî görüşler incelenir. Bu görüşler benzerlikleri itibariyle tasnif edilir ve neticede 18. asır filozoflarının ittifak ettikleri görüşler tesbit edilerek, bunlar Aydınlanmanın esasları veya karakteristik veçheleri olarak sunulur. Nitekim ben de daha önceki sayfalarda bu tür bir tahlilde bulundum ve 18. asır filozoflarının görüşlerinin mütecanis olmadığını tesbit ettim.

Karakteristik bir ortak yanının olmadığı apaçık ortada iken hâlâ Aydınlanma felsefesinden bahsetmek mesnetsizdir ve bu konuda ısrar etmek saçmalamaya yol açar.

Ne demek istediğimi açıkça görmemiz için Cassirer'i okumaya devam edelim:

“Bu çağın cazibesi ve gerçek sistematik değeri onun gelişmesinde, *onu tahrik eden entellektüel enerjide ve çeşitli meselelere hücum etmesindeki şevkindedir*. Böyle bakıldığında Aydınlanma Felsefesinin çeşitli veçhelerinin bir birlik oluşturduğu farzedilebilir. Yok eğer bu veçheler neticeleri itibariyle değerlendirilirse, bunlar birbiriyle uzlaşmaz çelişkiler veya birbirine uymayan düşünce unsurlarının eklektik bir karışımı olarak görülür.” (11)

Gördüğümüz gibi Cassirer de 18. asır öğretilerinin mütecanis olmadığını farketmiştir. Ama, "Aydınlanmaya" olan *inancı* yüzünden gerçekleri zorlamakta ve neticede de saçmalamaktadır. Altını çizdiğim satırları tekrar okuyalım: "Entellektüel enerji... problemlere hücum etmede şevk..." Ne demek bunlar? "Entellektüel enerji" ibaresi subjektif olduğu gibi zihni güçlü olan her insana atfedilebilecek bir sıfattır. Keza, "Problemlere hücum etmede şevk" ibaresi de her ateşli hatibe atfedilebilecek lalettayin bir sözdür. Bu kabil lâflar 18. asır tasvir değerinden tamamen yoksundur. Yukarıda da belirttiğim gibi böyle felsefî tahlil olmaz!

Bir misâl de Kant'dan vereyim. "Aydınlanma Nedir?" adlı meşhur makalesine Kant şöyle başlar:

“Aydınlanma, insanoğlunun kendini maruz bıraktığı çocukluktan (reşid olmama) kurtulmasıdır. Reşid olmama, başkasının kılavuzluğu olmadan kendi aklını kullanamayışıdır. Bu reşid olmama hâlinin nedeni anlayış eksikliğinde değil de kendi aklını, başkasının kılavuzluğu olmadan kullanmadaki kararsızlığında ve cesaretsizliğinde olduğu için, bu durumun mesulü kendisidir. *Sapere au-de* (Bilmeye cüret et). "Kendi aklını kullanmaya cesaret et", sözü Aydınlanmanın şiarıdır” (12).

Kant, gördüğümüz gibi, "insanoğlunun" 18. asırdan evvelki hâlini çocukluğa, 18. asırdaki halini, yâni "Aydınlanmayı" da reşid olmaya benzetiyor. Bu ifadelerin ne kadar ilkel, "çocukça" teşbihler (benzetmeler) olduğunu belirtmeye, bilmem lüzum var mı!? Bu kabil lâflarının felsefi tahlille hiç alâkası yoktur. Keza "insanoğlu" kelimesinin mübhemiyeti de ortada, "insanoğlu" demek 18. asırda Avrupa'da yaşayan birkaç okuryazar taife mi? Yahut da şu kadar asırdır yer yüzünde yaşayan "insanoğlu" 18. asra gelip de Avrupa'daki birkaç entellektüelin müstesna fikirlerini duyup, öğrenip birden nirvanaya mı erişti!? Veya 18. asırdan önce "insanoğlu", Kant'ın "başkası" dediği her kimse, "onun aklını" (?) kullanıyordu da sonra her ne mucize olduysa, "kendi aklını" (?) bulup (artık nereden, nasıl bulduysa ve de bu "akıl" her neyse) onu mu kullanmaya başladı?!

Bütün bu kabil ifadeler felsefe değil, düpedüz boş lakırdılardır. Bu girizgahtan sonra, "Aydınlanma Çağını" diğer dönemlerden ayırteden kendine has bir özelliği olup olmadığını daha yakından inceleyelim. Aydınlanma mütehasısı yazarlar bu dönemi, diğer dönemlerden ayırteden özelliğin "tenkit", "Akılcılık", "dine, Katolik Kilisesi'ne karşı olma" gibi fikir faaliyetleri olduğunu ileri sürerler.

Şimdi bu iddiaları irdeleyelim:

a) *Aydınlanmanın Esasının "Tenkit" Olduğu iddiası*: Tenkit, 18. asır yazarlarına has bir özellik değildir. Batı felsefesine âşinâ olanlar bilecektir, ilk filozof sayılan Thales, talebesi Anaximandros tarafından tenkit edildi, onu da kendi talebesi Anaximenes tenkit etti.

Şimdi dersiniz ki, Aydınlanmacıların tenkidi farklıdır; onlar cemiyetteki yaygın inançları tenkit ettiler.

Böyle bir itiraz doğru olmaz, çünkü felsefe tarihine bakmaya devam edersek görürüz ki pek çok filozof zamanlarının yaygın kanaatleri ile mücadele etmişlerdir. Meselâ, Xenophanes (I.Ö. 5. asır) yaşadığı cemiyetin din telâkkisini tenkit etti, Sofistler (I.Ö.5. asır) o devirde yaygın olan kanaatleri tahlil edip tenkit ederken, Sokrat ve Eflatun, hem sofistleri hem de Atina'daki çeşitli

telâkkileri tenkit edip doğrusunu göstermeye çalıştılar. Aristo ise Eflatun gibi bir hocanın pek çok görüşünü tenkit edip reddetti.

Kolayca görüleceği gibi "tenkit" felsefenin umumî özelliklerinden birisidir ve Batı felsefesinin en başında bile bunun zengin misâllerini buluruz. Bu özellik tüm felsefe tarihi boyunca devam eder: Ortaçağ zengin münazaralar çağıdır. Bu dönem, 18. asır Kilise düşmanı Fransız entellektüellerinin iddia ettikleri gibi, "Karanlık Çağ" değildir. Hatırlatayım ki, Kilise, Aristo ve Eflatun gibi iki paganı, nerdeyse aziz mertebesine yükseltmiş, onların fikirlerinden istifade etmede tereddüd etmemiş, bağnazlığa düşmemiştir. Yani, Ortaçağda da tartışma ve tenkit mevcuttu.

Daha sonraki dönemlerde ise misâllerin haddi hesabı yoktur. Erasmus (1466-1536) dogmatik skolastik anlayışı tenkit etti, Montaigne (1533-1592), hemen her meseleyi skeptik tavrına konu edindi. E. Bacon (1561-1626), *Novum Organum*, *The Advancement of Learning* ve *New Atlantis* adlı kitaplarında zamanında yaygın olan, başta bilim anlayışı olmak üzere pek çok konuyu tahlil edip tenkit etti. Descartes (1591-1650) ateistlere ve şüphecilere karşı, onların argümanlarını tenkit ederek kendisi rasyonel bir sistem kurdu. Pascal (1623-1662) ise Montaigne'e ahmak der (13) ve başta rasyonalistler olmak üzere filozofları toptan tenkit eder (14) Keza kitabının muhtelif yerlerinde deist'leri ve *Libre penseur*'leri (serbest fikirli, zındık) şiddetle yerer. Spinoza (1632-1677) ise *Kitab-ı Mukaddes*'e dayalı din anlayışını tenkit ettiği için hahamlar tarafından aforoz edilmişti.

Velhasıl, görüldüğü gibi tenkit filozofların umumî özelliğidir; 18. asırdan önce de vardı, bu asırdan sonra da devam etti. Şu hâlde tenkidi *Les Philosophes'un* (15) veya umumî olarak "Aydınlanmanın" karakteristik özelliği olarak görmek mesnetsizdir, yanlıştır

b) *Aydınlanmanın "Akılcılık" olduğu iddiası*: Bazı Fransız yazarları kendi zamanlarına *Le siècle de Lumière* demişler, yani aklın ısıttığı çağ; ışık çağı. Kendilerinden önceki zamanlara da özellikle Ortaçağa, karanlık çağ diyorlar. (16)

Akıl meselesi üzerinde ikinci bölümde duracağım. Bununla beraber bu meselenin ana hatlarını özetle belirteyim.

Akla önem verme de yeni değildir, Antik Çağa kadar gider. Parmenides Batı düşüncesinin ilk klasik rasyonalistidir. Keza, Eflatun da hem bilgi hem de ahlâk alanında rasyonalizmi doruk seviyede savunmuştur.

Aristo, bilgi edinmede tecrübeye önem verdi. Ama, Nikomakhos'a Etik'de insanın diğer canlılardan ayırtedici özelliğinin akıl olduğunu, bu sebeple, doğru yaşamının bu kısmı, yâni akli mükemmelleştirmekle başarılacağını belirtir. Aklın mükemmelliği ise tefekkür faaliyetindedir

(teoria). Bu görüşü itibariyle Aristo'yu ahlâk alanında rasyonalist saymak gerekir. Keza, Stoa geleneği de bilgi alanında empirisist temayüllü olsa bile ahlâk alanında rasyonalisttir. Ortaçağda ise vahiye baş değer verilmiştir; bununla beraber akıl da fevkalâde önemsendi. Hümanizm denen akımla beraber akla paganvâri önem izafe edilmeye başlandı. Nihayet 17. asırda Galile ve Descartes gibi düşünürler, tarzları birbirinden farklı olmakla beraber, aklın yüceltilmesinde öncü rolü oynadılar. Demek ki, 18. asra gelinceye kadar Batı'da bu konuda muazzam bir birikim meydana gelmişti. Üstelik Fransızların kendilerini ve çağlarını övmek için kullandıkları *Lumiere* (ışık) tâbiri de yeni değildi. Descartes kitaplarında sık sık *Lumen naturel* tâbirini kullanır. Tabii ışık mânâsına gelen bu tâbir Descartes'ın da buluşu değildir; üstelik Ortaçağ'da *Lumen divin* (ilâhi ışık) olarak kullanılmıştır.

Bu bağlamda, Cassirer'in kitabını okuyan bir okuyucu, 18. asır yazarlarının dedüksiyonâ değil analize önem verdiklerini, bu tarz düşünmenin orijinal olduğunu ve Aydınlanmanın karakteristiğini teşkil ettiğini ileri sürebilir. Çünkü Cassirer 18. asrın *diffe-ımtia specifica*'sının 17. asırdaki dedüksiyon tarzı akıl değil, analitik akıl olduğunu iddia ediyor. (17)

El cevap: Analiz meselesi de Batı'da öteden beri üzerinde durulmuş bir konudur ve orijinal bir yanı yoktur. Bilim felsefesi ile ilgili olanlar bilecektir ki, Avrupa'da 12. asırdan beri pek çok yazar bu konuları incelediler: Robert Grosseteste (1168-1253), Ro-ga Bacon (1214-1292), Duns Scotus (1265-1308), Wüliam of Ockham (1280-1349) ve başkaları, analiz (çözümleme) ve sentez (birleştirme) meselesini ilim metodu olarak tahlil ettiler. *Me-lodo risolutivo* (method of resolution, ayrıştırma) ve *metodo com-posiüivo* (sentez, birleştirme) dahi denilen bu usûller Galile'nin zamanına gelindiğinde artık harc-ı âlem meselelerdi. Galile fiziğinde her iki akılyürütmeyi de kullandı. Nevvton indüktif düşünmeye ve deneye birinci derecede önem vermeye beraber, ulaşılan kanunlardan dedüksiyonda bulunulabileceğini de kabul eder.

Kısaca şunu ifade edeyim: Analiz de indüksiyon da yeni değildir; bilim metodu, vasıtası olarak önemsenmesi Aristo'ya kadar gider. Şu hâlde Gassirer'in bu iddiası da doğru değildir. Kaldı ki, 18. asırda akıldan sadece bunun anlaşıldığı da doğru değil. (Leibniz'i bir yana koysak bile, Aydınlanmanın önemli simalarından kabul edilen Kant'm akıl anlayışı bu görüşlerden tamamıyla farklıdır. Bu konuyu ikinci kısımda izah edeceğim).

Bazı Fransız filozoflarının kendi zamanlarına akıl tarafından ısıtılmış deyip kendilerini de aydınlanmış görmeleri düpedüz övüngeçliktir, mesnetsiz bir retoriktir.

c) "*Kilise'ye karşı çıkma*" İddiası:

Bu iddia diğerlerinden de çürük: 18. asrın belirleyici özelliği olarak Katolik Kilisesi'ni ve resmî öğretisini tenkit etme olduğu iddiası tamamen yanlıştır. Lise mezunu bir kimsenin bile kolayca bileceği bazı tarih gerçeklerini hatırlatayım. Bindörtüüzlerin sonu, 1500'lerin başında Avrupa'da radikal bir protestan hareket vuku buldu. 16. asrın başında Martin Luther (1483-1546), ondan biraz sonra John Calvin (1509-1564) Vatikan'a isyan bayrağını açtılar. Dinde reform hareketi bütün gücü, şiddeti ve kanlı olayları ile Avrupa'yı sardı.

Bu hadiselerle paralel olarak da dinî düşünce alanında liberal, deist, hatta ateist fikirler gelişip yayılmaya başladı. Ruhban sınıfı ile, papazlarla alay etmek, onları tahkir etmek entellektüeller arasında moda bir zihin sporu hâline geldi. 18. asrın kendine has özelliği olduğu ileri sürülen dinî otoriteye karşı çıkmak, onu tenkit etmek, dinî dogmalardan bağımsız düşünmek gibi hareketlerin hepsi daha önce de üstelik güçlü olarak, mevcuttu. Bu sebeple 18. asra has değildir, orijinal değildir. **(18)**

d) "*Deneye Önem Verme*" İddiası:

Bir diğer iddia da 18. asrın ayırteci özelliğinin deneye önem verilmesi olduğudur.

Bu da yeni değil.

Bilginin oluşmasında tecrübeye, duyu verilerine, gözleme önem verme Aristo'ya kadar gider. Modern zamanlarda ise, EBacon (1561-1626), Galile (1564-1642), Harvey (1578-1657) (Kan dolanımı keşfeden İngiliz hekim), Hobbes (1588-1679), Newton (1642-1727) gibi namly âlimler tecrübenin, gözlemin önemini Avrupa entellektüel camiasına zaten anlatmışlardı.

Les Philosephes denilen fransızlar bunlardan mülhemdir. Zaten, başta Voltaire (1694-1778) olmak üzere birçok fransız yazarı Newton'u ve Locke'u üstad kabul ederler.

Bu çağdaki fikirlerin orijinal olmadığını bazı aydınlanma uzmanları da teslim ediyor. Mesela Cassirer, bu dönem yazarlarının öğretilerinin daha önceki asırlara dayandığının farkında olduklarını belirttikten sonra şöyle diyor: "*Aydınlanma Felsefesi sadece evvelki asırların mirasına konu; yeni ve orijinal fikirler ileri sürmek yerine bu mirası düzene soktu, elledi, geliştirdi ve açık hâle getirdi*" **(19)**

Cassirer'in böyle söylemesine rağmen hâlâ Aydınlanmadan bahsetmesi düpedüz tutarsızlıktır.

Buraya kadar, Aydınlanma filozofları denilebilecek bir kadro üzerinde ittifak edilemediğini; bu dönem yazarlarının görüşlerinin aynı başlık altında toplanamayacak kadar farklı, hatta yekdi-

ğerine karşı olduğunu ve Aydınlanma Çağı denilen 18. asrın sadece ona has bir differantia specifica'smın olmadığını ifade ettim. Şimdi son soru üzerinde durayım.

III. Kim, Ne ile, Nede Aydınlandı

İlk nazarda kolaymış gibi görünen bu sorunun cevabı, üzerinde ciddiyetle düşünülürse, katiyen verilemez.

Onsekizinci asırda bir müzice oldu da Avrupalılar *Nirvana*'ya veya *Samadhi*'ye mi ulaştı! (20)

Hangi Avrupalılar? Hepsi mi, yoksa sadece Fransız halkı, İngiliz halkı, Prusya halkı mı?

Elbette ki sıradan ahâli değil sadece filozoflar mı aydınlandı? Hangisi; Locke mu, Voltaire mi, Hume mi, Rousseau mu, La Mett-rie mi, d'Holbach mı, Kant mı...?!

Rousseau ile Hume'u aydınlanmacı sayacak mı idik, yoksa hariç mi tutacaktık? Pekiyi,

Leibniz, Herder, Goethe de dâhil mi bu listeye, değil mi?

Hatırlayalım: Aydınlanmacıların kadrosu tam belli değil.

Pekiyi bunlar ne ile aydınlandılar? Akılla mı? Hangi akıl; kimin akıl anlayışına göre!

Hume'un La Mettrie'nin Condillac'ın akıl anlayışı ile Kant'm ki birbirine benziyor mu?

Devam edeyim; nede aydınlandılar? Bilgide mi, ahlâkta mı, siyasette mi, v. ilâh.? Daha önce gördük ki, bu dönem yazarları birbirinden çok farklı ve uyuşmaz görüşler ileri sürdüler. Hangisini aydınlanmış sayacağız!

Neye inanma aydınlanmadır; empirisizme mi, rasyonalizme mi, deisme mi, ateisme mi, v. ilah?! Bunların hepsi de 18. asırda savunuldu! Eğer ateist d'Holbach aydınlandı ise, Locke da Kant da tam karanlıkta kaldılar. Veya tersi.

Pekiyi bu çağda halk ne durumda idi? Bunu da gene, bir aydınlanma mütehassısından öğrene-
lim. Hampson şöyle diyor, "Din adamlarının direncini salt bir savunma kampanyası olarak gör-
mek hatalı olur. Gerçekten de hu yüzyılı bir Aydınlanma Çağı olarak ele almak tarihsel bir hata
olur, çünkü hu dönemde din her toplumun çoğu kesimlerinde bugün olduğundan çok daha fazla
etkiliydi. Yalnız 1770'de Fransa'da Hristiyanlığı savunan doksan kitap yayınlan-
mıştı..." (21) (Görüyorsunuz, Hampson neredeyse "yok" diyecek, ama dili varmıyor).

Tesbitimi şöyle bir teşbihle tasrih edeyim: Sigara dumanından oluşmuş şekiller bir üflemeyle nasıl hemen dağılıverirse, "Aydınlanma Felsefesi" dedikleri de üzerinde gerçekçi olarak düşünülünce, aynı şekilde dağılıp gidiyor.

Delilleriyle gösterdiğim gibi, bizzat bu konunun uzmanı sayılan yazarlar, Aydınlanmayı "varsayıp" da onu izaha, tasvire kalkışınca kaçınılmaz olarak çelişkilere düşüyorlar.

P.Gay, bu dönemin yazarlarının birbirinden farklı fikirleri olduğuna işaret ettikten sonra, gene de Aydınlanmacıları bir "aileye" benzetir. Açıkça gördük ki, bırakın bir aile teşkil etmelerini, aralarında (Wittgenstein'in tabiriyle) "aile benzerliği" bile yoktur.

Aydınlanmanın zamanımızdaki ateşli müdafii olan P. Gay nesnel olmaktan o kadar uzaktır ki, Aydınlanmanın takvimini keyfi olarak şöyle belirler: Ona göre Aydınlanma 1689'da İngiliz İhtilâli ve Montesquieu'nün doğumu ile başlamıştır, 1789'da Fransız İhtilâli ve d'Holbach'ın ölümü ile de nihayetlenmiştir. (22)

Şimdi soralım: 1689'da (İngiliz İhtilâli ve Montesquieu'nun doğumuyla) bir mucize oldu da, Avrupa'yı bir *lumen naturel* (tabiat ışığı) nura mı gark etti!? O tarihte sanki bir elektrik düğmesi mi çevrildi! Ve sonra, 1789'da (Fransız ihtilâli ve d'Holbach'ın ölümüyle de) elektrik düğmesi aksi yöne çevrilip, Avrupa tekrar karanlığa mı gömüldü!

Bu tür lâkırdılar çocukçadır; ne ilmî bir mahiyeti ne felsefî bir mesnedi vardır.

Şimdi, sual vâki oldukça: Bunca zamandır Batının meşhur felsefecileri "Aydınlanmadan" bahsediyorlar; 18. asırda adı konu, moda oldu, hatta koskoca Kant bile daha o zaman "Was ist Aufk-laerung?" (Aydınlanma Nedir?) diye makale yazdı; o günden bugüne Batının bunca anlı şanlı araştırmacısı konuyu inceleyip cilt cilt kitaplar yazdılar: Bunca ulema-ı kiram yanılıyor mu?

El cevap: Evet, yanılıyor.

Yanıldıklarını yukarıda delillendirdim. Şimdi de bu fahiş hatanın sebebine hülaseten temas edeyim.

IV. Esbab-ı Gaflet Üzerine bir Derkenar

Mevzu ile alâkalanırlar bilecektir, Avrupa entelektüel hayatı üzerinde Fransız madamlarının salonları ile mason localarının büyük tesiri oldu. Bu mahaller fikirlerin tartışılıp, geliştirilip, yayılmasında önemli mahfillerdi. Fransız zadegan sınıfına mensup hatunların salonları sadece entellektüel mevzularda değil, giyim kuşam gibi konularda da Avrupa modasını belirliyordu. Bu durum 17. asırdan beri neredeyse millî bir müessese hâline gelmişti. (17. asırda Markiz de Rambouillet'in salonu sosyete, moda, âdetler, hâl ve gidiş bakımından adeta emir veriyormuş) (23)

The Encyclopedia of Philosophy'nin "Aydınlanma" (Enlighten-ment) maddesi" ... British Royal Society (Britanya Kraliyet Cemiyeti) (1662), Fransız Academie de Sciences (ilimler Akademisi) ... salonlar, masonlar, illuminati, Rosicrucian'lar... Aydınlanmanın yayılmasında en müessir âmillerdi" diyor. (24)

(Vahiye dayanan Hristiyanlığa karşı geliştirilen "tabiat dini" denen akımın yayılmasında masonların rolünü, Fransız tarihçisi Seignobos şöyle belirtir: "..İngiliz aristokrasisi tarafından moda hâline getirilen tabiat dini farmason locaları yoluyla Avrupa yüksek sosyetesine yayıldı, sonra Almanya'ya geçip prensleri ve edebiyatçıları da içine aldı; farmasonlar, asillerle subaylar arasından devşiriliyordu..." (25)

Masonlar dışarıya kapalı olduklarından onların tesirlerini tahlilime dâhil edemiyorum, sadece meselenin bu yanına işaret edip, geçiyorum. (26)

Biz tekrar sosyete salonlarına dönelim.

Eli kalem tutan, ağzı lâf yapan Fransız entellektüelleri bu salonlarda şan şöhret arardı. O devirde başarıya giden yol, buralardan geçmekte idi. Zadegan salonlarının sün'î, şaşaalı (la preciosi-te) ortamında *Succe.es* (başarı) kazanabilmek için o havaya uygun üslûp kullanmak gerekti. Fransız entelleri hasımlarını yermek için eskiye "Karanlık çağ", kendilerini ve zamanlarını övmek için de buna *Le siecle de Lumiere (aydınlık asır)* dediler. Malûmdur ki, Fransızlar, özellikle de entelleri (kendi tabirleriyle) pek *arro-gant'dtf* (mağrur, küstah). İşte bu *Le siecle de lumiere* veya *Eclair-cissement* (Aydınlanma) sözleri temelde, Fransız *arrogance'* sının eseridir.

Onyedinci, özellikle 18. asırda Fransa, Avrupa'nın moda Kabe'si idi. Başta Prusya, Hollanda olmak üzere Avrupa saraylarında kamilen Fransızca konuşulur, Paris'in tüm modası taklid edilirdi. Fransız madamlarının salonları Avrupa'nın ne giyeceğini, hangi parfümü süreceğini, göğüs dekoltesini, dansını vs. tâyin ederdi. Nasıl böyle ise, bu salonlardaki entelektüel hava, fikirler, görüşler de diğer Avrupa şehirlerinde moda olurdu.

İşte bu ortamda aydınlanma modası, bir moda olarak yayıldı. O kadar ki, Prusya kralı büyük Frederick, Voltaire'i sarayına davet etti. Voltaire'in ve bazı Fransız yazarlarının hayallerinden biri de *despote eclaire* (28) bulmak ve yetiştirmektir. Bunlar vasıtasıyla da milletlere kendi fikirlerini yayacaklardı.

Neticede 18. asırda bir efsane yaratıldı.

Tahsilsiz basit halk esatir (mitoloji) kahramanlarına, efsânevî hikâyelere inanırlar. Kendilerine "Aydın", "Entellektüel" payelerini verenler ise, halkı bu bakımdan küçümser, tahkir ve tenkit

ederler. Halbuki, bu okumuş kesim, entelektüeller de efsanelere inanırlar; daha da vahimi bunları yaratırlar. (29)

İşte, "Aydınlanma" da bu kabil bir *entel hurâfe'dir*. Bir efsane moda olmaya görsün, anlı şanlı filozofu, âlimi de kendini bundan kurtaramaz. Akıllı geçinen aptalın biri bir kuyuya taş atar... Sonra başka "akıllılar" da moda iktizası başka taşlar atarlar. Neticede bir hata âbidesi ortaya dikilir. Sonra da karşısına geçip buna tapınırlar.

Filozof denilenlerin hataları sofistike (30) olduğundan ilk nazarda anlaşılmaz, hatta bunlarda hikmet bile vehmedilir. Felsefe Tarihi bu taifenin yarattığı hurafelerle doludur.

Bana inanmıyorsanız bir filozofu şahit göstereyim. Cicero,

Nihil tam absürde dici potest quod non dicatur ab aliquo philo-sophorum (31)

diyor. Mânâ murad olundukta, mealen, "Hiçbir saçmalık yoktur ki, bir filozof tarafından söylenmemiş olsun."

Bu incelemede, Aydınlanma üzerine kitaplar yazan felsefe bilginlerinin hem fikirlerinin tutarsız olduğunu hem de gerçeğe uymadığını ortaya koydum. Keza bu ulemânın Aydınlanma konusundaki iddia ve kanaatlerinin de birbirinden çok farklı olduğunu belirttim. Bu karışıklığın temel nedeni de "Aydınlanma" diye mütecanis bir öğreti veya felsefenin olmamasıdır. Bu konuyla uğraşan ulemânın kafası öylesine karışık ki, namevcut "Aydınlanmayı" varmış gibi kabul edip de bu inançlarında inad edince kaçınılmaz olarak tutarsızlığa düşmekte ve saçmalamaktalar.

Bu arada bir noktaya açıklık getireyim: Aydınlanma henüz 18. asırdan itibaren pek çok kişi tarafından tenkit edildi. Meselâ, Katolikler Aydınlanmayı ciddî olarak yerdiler; Romantikler onu küçümseyip kötilediler. Keza, Aydınlanmayı bir mason komplosu olarak gören Barruel gibi fransızlar da var. (32)

Keza, Cari L. Becker adlı bir amerikalı tarihçi de 1932'de neşrettiği kitabında, Aydınlanma yazarlarının orjinal fikirler ileri sürmediklerini, bunların Ortaçağ felsefesindeki temel düşünce kalıplarını alıp, laikleştirdiklerini beyan etti. (33)

Bütün bu kabil tenkitlerde haklılık payı var. Ama benim tesbitim onlarınkinden tamamen farklı. Bu yazarlar tenkit etseler de küçümseleser de bir "Aydınlanma" varsayıyorlar, bunu kabul ediyorlar. Halbuki bana göreyse ne böyle bir felsefe var ne böyle bir dünya görüşü var, ne de aydınlanma diye bir olay oldu... Bu tamamen tarihî bir illusiondur, bir efsanedir.

Aydınlanma üzerine yazılmış kitaplarda, İngiliz aydınlanmasından (hatta, İskoç aydınlanmasından), Fransız aydınlanmasından, Alman aydınlanmasından, Amerikan aydınlanmasından farklı olgular olarak bahsediliyor. Böyle, memleketten memlekete değişen; filozoftan filozofa değişen, hatta filozof kadrosu bile tam belli olmayan; ne zaman başlayıp ne zaman bittiği, hakeza, muhtelefun fih (tartışmalı) olan, aslî veçhesinin ne(ler) olduğu tesbit edilemeyen bir felsefe hiç olur mu!!!

Bir piyes yazarı oturup bir komedi yazsa; piyesin kahramanı Moliere'vâri bir tip olsa... Piyenin adı, piyesin kahramanına izafeten, "Aydınlanmış Aydın" olsa. Bu tip hem rasyonalizmi, hem de aynı anda emprisizmi savunsa; hem Hristiyan olduğunu söylese, hem de dönüp ateist olsa, aynı zamanda da deist olduğunu söylese, hem materyalizmi savunsa hem de monadların mevcudiyetine inansa, v. ilâh..

Böyle kaçık bir tipe gülerdiniz değil mi.

İşte gerçek bir "Aydınlanmacı" tam budur!

Hiçbir insanın "gerçek bir aydınlanmacı" olacak kadar "anormal deli" olabileceğine ihtimâl vermiyorum. Bu tür bir deliliği henüz hiçbir psikiyatri kitabı kaydetmedi. Böyle bir deli ile kırk Mazhar Osman biraraya gelse başedemez.

"Aydınlanma felsefesinden" bahseden, hele onu öven cühelayı kirama gelince, onlar haşa deli değil de sadece sıradan ahmaklardır. Bu anlı şanlı felsefeciler, felsefe nâmına öylesine karışık, sofistike lâkırdılar ediyorlar ki, millet anlamadığı için bunları ciddiye alıyor.

Ne aydınlanma diye bir hâdise oldu ne de aydınlanmacı olunabilir. Tevfik Fikret'in sözümün başında iktibas ettiğim mısraıma bir nazire ile söze hitam çekeyim.

Tenevvür... İşte asrımızın hâyâl-i muhali. (Muhâl: Mümkün olmayan. Olmayacak.)

(1) Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, s. 185. Hampson,

(2) Hampson, A.g.e, s. 11.

(3) A. g. e. s. 90.

(4) Peter Gay, *The Enlightenment, A. Comprehensive Anthology*, s. 46. (Bu konuyla alâkalı olarak P. Gay'in fahiş bir tutarsızlığına dikkat çekeyim: Gay, bu sayfada E Bacon'ı Aydınlanmanın öncüsü olarak göstermesine rağmen, aynı kitabın 20. sayfasında Aydınlanmanın 1689'da başladığını iddia eder. F. Bacon 1561 doğdu, 1626 da öldü. Görüyorsunuz,

Aydınlanma konusunda otorite sayılan P. Gay bu kadar basit bir mevzuda bile tutarlı bir tespitte bulunamamıştır.

- (5) L.M. Marsak, *The Enlightenment*, s. 3.
- (6) M. Görkberk, a.g.e., s. 18.'de zikrediyor.
- (7) Bu münasebetle belirteyim: Toplum sözleşmesi nazariyesi çok eskidir. Eflatun'da da var. Bkz. Devlet (Remzi Kitabevi), 2. kitap, 350 a.
- (8) Hampson, a.g.e., s. 11. (Böyle söylemesine rağmen Hampson, Kitabında Aydınlanmanın özelliklerini tasvire kalkışmış ve neticede de bu tesbiti ile tutarsız olmuştur.)
- (9) Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, s. 9.
- (10) Cassirer, a.g.e., s. 9. (İtalikler bana aittir.)
- (11) A.g.e., s. 5. (İtalikler bana aittir.)
- (12) Gay, a.g.e., s. 384.
- (13) Pascal, *Pensees*, s. 229.
- (14) A.g.e. ss. 235 ve 255.
- (15) Les philosophes: Filozoflar. Fransa'da 18. asırda "Aydınlanma" yazarlara böyle deniyordu.
- (16) "Ortaçağ" ve "Karanlık çağ" tabirleri bile (Yansızların icadı değildir. Bu tabirler Hümanizmin önderi, İtalyan, Francesco Petrarca'ya (1304-74) aittir.
- (17) Cassirer, a.g.e., s. 6 ve devamı.
- (18) Diğer yazarlar gibi R Gay de bu konuda hatalıdır. R Gay, Aydınlanmayı tarif teşebbüsünde bulunurken, bu harekete filozof, münekkit, oyun yazan, hikayeci v.b. pek çok kişinin dâhil olduğunu, bu şahısların Aydınlanma için duydukları vazife hissini birbirinden farklı seviyelerde olduğunu, keza fikir ve tavsiyelerinin de farklı olduğunu belirttikten sonra, "Bu şahıslardan bir hareket olarak bahsetmek onların disiplinli bir tabur teşkil ettiğini söylemek değildir; hatta bir okulun üyeleri bile değillerdi" der ve ilâve eder; "onları birleştiren klâsik filozofların yardımı ile tevarüs ettikleri hıristiyan inançlarından, modern felsefe uğruna, kurtulmaktı" (A.g.e. s. 16-17).
- (19) Cassirer, a.g.e., s. 6.

- (20) Nirvana budistlerin, Samadhi de hinduların en yüksek şuur hâli. Mistik literatürde bu şuur hâline de "Aydınlanma" tâbir ederler.
- (21) Hampson, a.g.e. s. 98. (italikler bana ait.) Bu alıntı münasebetiyle Hampson'un görüşlerinde tutarsız olduğunu vurgulayayım.
- (22) Gay. A. g. e. s. 20.
- (23) Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, s. 252.
- (24) *Encyclopedia of Philosophy*, The Macmillan Company & The Free Press, New York, "Enlightenment" maddesi.
- (25) Seignobos, a. g.e. 229.
- (26) Türk "Aydınlanmasında (!)" yani Garplılışmada farmason dahli kuvvetle muhtemeldir. Tanzimat'ın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa, bilindiği gibi masondur. Genç Osmanlı hareketinde masonlar müessirdir; Şehzade Murad'ı da mason yaptılar (Murad, bilahare padişah oldu). Keza Jön Türk hareketinde ve İttihat Terakki Teşkilâtında masonlar büyük rol oynadı, ittihat Terakki'nin büyük önderlerinden Emanuel Carasso (Karasu) mason reislerindedir. Bu şahıs, Abdülhamit'i hâlde giden 5 kişilik heyete de dahildir. Liberal iktisadın Türkiye'deki ağababaları Sakızlı Ohannes ile Cavit Bey'dir. İttihat Terakki'nin önderlerinden maliye nazırı Cavit Bey de masondur.
- (27) Türk Garplılışmasında mason tesirini incelemeyi tarihçilere tavsiye ederim. Ama uyarayım ki, bu meseleyi incelemek çok müşkil. Bu konulan araştırırken, iki sene önce, Ankara'daki Mason Derneği'ne gidip incelemede bulunmak istedim. Masonluk rütbesi 32. derece olan (en yüksek derece 33) bir tanıdığımın tavassutunu rica ettim. Bu şahsın gayretine rağmen beni kimse ile görüştürmediler. Hiç olmazsa kütüphanelerini kullanma izni istedim. Gene, katiyetle reddettiler. Masonlar, bir üniversite hocasının kütüphanelerine girmesine bile tahammül edemiyorlar. Güya hürriyetçi, aydınlanman olan bu teşkilâtın bu katı tavrının nedeni ne olabilir? Masonlar neden işkilleniyor?!
- (28) Despote eclaire: Aydınlanmış despot. (Türçedeki "Aydm" kelimesi bu-radan gelir. Genç Osmanlılar bu tabiri "münevver" diye çevirdiler).
- (29) Günümüzde de böyle efsaneler yaratılmaya devam ediliyor. Post-modernizm denilen buna bir misâldir. Mimaride, şiirde, romanda, hikâyede ve felsefede post-modernizm akımından bahsediliyor. Bu konuda laflayan cühelayı kiram, bol bol ahkâm kesmesine rağmen, bu farklı alanlarda (mimaride, sanatta, edebiyatda, felsefede) ortak veya benzer un-

surların neler olduğunu belirtemiyorlar. Ben size söyleyeyim: Böyle ortak bir unsur yoktur. Post-modernizm denilen, aslı esası olmayan saçmalıklar manzumesi, zamanımız emellerinin yarattığı bir ahmaklık abidesidir. Bana inanmıyorsanız, benim aydınlanmayı tahlil ettiğim tarzda Post-modernizm denilen yaveleri tahlil edin, neticede hükmümün doğru olduğunu göreceksiniz.

- (30) Sofistike, sophisticated. Bu kelimenin Türkçesi yoktur. Basit olmayan, karışık; naiv, saf, tabii olmayan anlamına gelir.
- (31) Cicero'nun bu sözü DeDivinatione, ii 58 (nakleden Pascal, Pensees, s. 235).
- (32) Hampson, a.g.e., ss. 170-171. "(1) Aydınlanma'yı bir bütün olarak reddeden ve inanç ve itaate geri dönüşü savunan Fransız yazarları (Papaz Barruel, Chateaubriand ve 'savoyard' de Maistre); (2) Fichte gibi Aydınlanma'yı aşırp yeni bir insan uygarlığına ulaşmaya çalışsan Almanlar ve (3) Büyük ölçüde kendi aralarında ayrı bir tartışmaya girişen İngilizler...
- (33) Cari L. Becher, The Heavenly City ofthe Eighteenth-Century Philosophers (Pe'ter Gay, Becker'i, "Cari Becker's Heavenly City" adlı yazısında tenkit etmiştir. Raymond O. Rockwood, Cari Becker's Heavenly City Revisited, Cornell University Press, 1958)

25th December 2012, Fehmi BAYKAN tarafından yayınlandı